

Aleš Žagar

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Sapir-Whorfova hipoteza – wittgensteinovska perspektiva

V članku apliciramo Wittgensteinovo pojmovanje naloge filozofije na spor glede Sapir-Whorfove hipoteze. Naše stališče je, da je pri tem sporu v ozadju prisoten latenten filozofski problem, ki ga ne moremo razrešiti znotraj klasične razprave. Izvor filozofskega problema vidimo v intuitivnem pojmovanju mišljenja kot duševnega procesa. Naša strategija je ta, da najprej na kratko predstavimo Sapir-Whorfovo hipotezo in osnovno strukturo argumenta, ki povzroča težave. Za tem sledi razlaga področja filozofske gramatike, ki predstavlja okvir za postavitev pojma mišljenja, ki ni toliko obtežen s filozofskimi problemi. Šele znotraj polja filozofske gramatike je tako ustvarjena možnost za pregledni prikaz pojma mišljenja, ki opravi z nepotrebni in zavajajočimi vprašanji glede mišljenja in jezika. V zaključku podrobneje razložimo, pod katerimi pogoji lahko Wittgensteina označimo za lingvističnega determinista.

Ključne besede: Sapir-Whorfova hipoteza, mišljenje, Wittgenstein, duševni procesi, filozofska gramatika

1. Sapir-Whorfova hipoteza

Avtor izraza je Sapirjev učenec Harry Hoier (Scholz et al., 2016). Osrednja ideja hipoteze je, da jezik ni zgolj sredstvo za izražanje misli, temveč je pomemben dejavnik mišljenja. Skozi 20. stoletje so se izvajale antropološke in lingvistične raziskave, ki so bolj ali manj podpirale slednjo idejo. Whorfove raziskave jezika Hopijev so domnevno kazale na drugačno dožemanje časa oz. »odsotnost časa v jeziku Hopijev«, v študijah Eskimov so se eksponentno množile besede za sneg, izvajale so se raziskave različnih kultur, ki so kazale na različna dožemanja prostora in barv, določene raziskave so pripisovale pomembno vlogo slovničnega spola ... Na splošno je vladalo prepričanje, da različni jeziki predstavljajo svet različno.

Glede tega se postavlja vprašanje, v kolikšni meri to drži. Izoblikovala sta se dva odgovora. Lingvistični determinizem zagovarja stališče, da jezik *določa* mišljenje. Jezik pri tem tvori pogoje možnosti mišljenja nasploh – ni mišljenja izven jezika! Bolj zmerno različico predstavlja lingvistični relativizem, ki pravi, da jezik

zgolj *vpliva* na mišljenje. Za obe različici lahko rečemo, da predstavljata kognitivno pojmovanje jezika.

Kritiko hipoteze predstavlja komunikacijsko pojmovanje jezika. Pri tem gre predvsem za spodbijanje raziskav in iskanje »univerzalnih« elementov človeškega jezika in mišljenja. Izjemen vpliv sta na tem področju imela Chomsky z idejo *univerzalne slovnice* in Fodor s tezo *jezika misli*. Izredno prepričljiv argument so nudile tudi raziskave različnih afazij. Brockova in Wernickejeva afazija naj bi bili empirični dokaz, da sta jezik (govor) in mišljenje dva ločena procesa.

2. Zastavitev vprašanja in začetni pomisleki glede metodologije klasične razprave

V raziskavi se bomo posvetili izključno vprašanju odnosa med jezikom in mislijo in ne med jezikom in zaznavo ali jezikom in spominom. To je pomembna opomba, saj pri prebiranju literature o Sapir-Whorfovi hipotezi prevečkrat naletimo na nepazljivosti glede razločevanja. Študija o vplivu jezika na zaznavanje barv zadeva odnos med jezikom in zaznavo. Na podlagi nje ne moremo izpeljati sklepa, da jezik vpliva na mišljenje, saj je zaznava poseben kognitivni proces, ki terja drugačno metodologijo kot mišljenje.

Če rečemo, da z mišljenjem mislimo na celoto kognitivnih sposobnosti, je to seveda preveč splošno, saj povzroča različne nerazrešljive težave, ki so posledica poenotenja mišljenja z zaznavo, spominom in drugimi kognitivnimi sposobnostmi. V osnovi sicer ni nič narobe, če na splošno govorimo o vplivu jezika na mišljenje; problemi nastanejo, ko želimo stališče, da jezik vpliva na mišljenje, resno argumentirati. Edini racionalen sklep v tem primeru predstavlja teza, da jezik seveda vpliva na mišljenje in obratno. Vendar: kaj smo s tem pridobili? Prišli smo do zaključka, s katerim se vsi strinjamo, vendar pa nam ta pravzaprav nič ne pove, saj gre za popolnoma trivialno ugotovitev.

Ena izmed vodilnih idej znotraj Sapir-Whorfove hipoteze, s katero se ne strinjamo, je tudi smiselnost primerjave dveh naravnih jezikov oz. kultur v proučevanju odnosa med mišljenjem in jezikom. Najbolj sporno pri takšnem *cross-linguistic* raziskovanju je problem določanja vpliva. Kako naj vpliv jezika na doajemanje sveta izoliramo od vpliva kulture kot celote (politike, religije, prepričanja itd.)? Jezik ima pomemben vpliv na doajemanje okolja, vendar postane pri takih raziskavah vpliv jezika neločljiv od vpliva kulture. To pa seveda ni v skladu z našo raziskavo, saj nas zanima zgolj vpliv jezika.¹

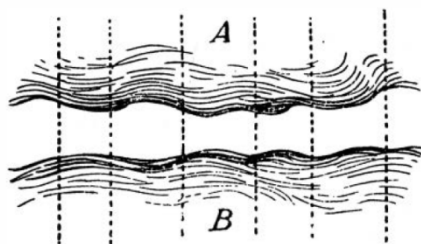
¹ Primer tega pomisleka je trenutno aktualna polemika na akademskem področju, pri kateri gre za trend spreminjanja angleškega svojilnega zaimka *his* v *her*. Kaj naj zdaj odloči, ali na naše mišljenje vpliva slovnica jezika ali pa kulturnopolitična ideja, ki je dobila svoj izraz v slovnici jezika? Na podlagi tega je jasno, da je prepletenost kulture in jezika problematična že znotraj našega lastnega okolja.

3. Oris intuitivnega pojma mišljenja

Za to nalogo se bomo obrnili na Ferdinanda de Saussureja, ki velja za enega izmed začetnikov moderne lingvistike. V delu *Predavanja iz splošnega jezikoslovja* je izvrstno orisal mišljenje, kot si ga običajno predstavljamo:

Psihološko je naša misel, če odmislimo njen besedni izraz, zgolj amorfna in nerazločna gmota. Filozofi in jezikoslovci so si bili vselej edini v priznanju, da brez pomoči znakov ne bi bili sposobni jasno in stalno razločevati med dvema idejama. Če misel vzamemo samo zase, je kot nekakšna meglenica, nebuloza, kjer ni nič nujno razmejeno. Tu ni nikakršnih preetabliranih idej in nič ni razločno, preden se ne prikaže jezik. (Saussure, 1997: 126)

Kakšno funkcijo ima tukaj jezik? »[Jezik] lahko predstavimo potemtakem kot niz stikajočih se porazdelitev, ki se hkrati začrtajo na nedoločni ravni nejasnih idej (A) in na nič manj nedoločeni ravni glasov (B); to lahko zelo približno ponazorimo s shemo« (Saussure, 1997: 126):

Na podlagi tega prikaza je jasno razvidno, da gre za pojmovanje mišljenja kot *duševnega procesa*. Na eni strani imamo mišljenje, ki ga predstavljajo nerazločni valovi, na drugi strani pa jezik, ki nam pomaga pri razmejitvi in določnejšemu izrazu idej.

Takšno pojmovanje podpira tudi cela vrsta fraz, ki jih kot govorce iz naše jezikovne skupnosti zelo dobro poznamo in jih vsakodnevno uporabljamo. Naštejmo jih nekaj: »rekel sem eno, mislil sem pa nekaj popolnoma drugega«, »tega ne morem opisati z besedami, vendar pa lahko to mislim«, »premisli, preden kar koli rečeš!«, »dobro si izrazil svoje misli«, »to sta sicer različna stavka, vendar pa izražata isto misel«, »vem, kaj hočem povedati, samo ne znam tega ubesediti«, »presenetila me je hitrost njegovega mišljenja«, »besedo imam na koncu jezika«, »ali veš, kaj ti hočem povedati?«. Vsi ti stavki so nam znani in podpirajo predstavo o mišljenju kot pojavu, ki poteka *za* jezikom, nekje v naših glavah. Poleg tega se za mišljenje zdi, da ga obdaja nekakšna misterioznost, da je nek skrivnosten proces, do katerega ima vsak človek v svoji notranjosti privilegiran dostop.

Iz takšne predstave mišljenja izhajajo pomembne trditve, ki so podlaga vseh znanstvenih raziskav in tudi Sapir-Whorfove hipoteze:

- (i) *Misel je tisto, kar oživlja jezik in ga naredi za pomenskega*: papiga lahko ponavlja besede, računalnik lahko računa s simboli; vendar za nobenega od njiju ne pravimo, da misli, saj tega, kar pravi, ne misli zares. Govori in razmišlja lahko samo človek. Čeprav se nekatere živali vedejo inteligentno, za njih ne rečemo, da so prišle do inteligentnega vedjenja na podlagi premisleka.
- (ii) *Jezik je sredstvo za izražanje misli*: ta izjava je najverjetneje najpogostejša in vsi smo jo že ničkolikokrat izrekli. V tem smislu je jezik orodje za prenašanje misli iz »ene v drugo glavo«.
- (iii) *Mišljenje je proces, ki poteka z bliskovito hitrostjo*: tudi ta fenomen nam je zelo dobro znan. Dobimo idejo, nato pa potrebujemo eno uro, da jo nekemu dodobra razložimo. Wittgenstein je takšno predstavo mišljenja slikovito predstavil z urnim mehanizmom: zdi se, da se misel odvrti v trenutku, medtem ko se pri govoru korak za korakom prebija preko ovir besed (Wittgenstein, 2014: §318).

To so prevladujoče ideje, vendar jih poznamo še več. Na primer: mišljenje presega jezik; jezik oklesti misel in jo razvrsti v svoje kategorije; misel je po naravi svobodna, v jeziku pa zamejena; pri prevodu misli se – kot seveda pri vsakem prevodu – vselej nekaj izgubi, zato je jezik vedno nepopolna reprezentacija misli. To potem dalje generira ideje, da so določene misli neizrekljive, da se jih tako rekoč ne da izraziti itd. Ni nujno, da se strinjamo z vsemi idejami, pomembno pa je, da vse izvirajo iz enostavne ideje, da je namreč mišljenje duševni proces.

4. Struktura argumenta

Preden se lotimo resnejše kritike, ki neposredno zadeva intuitivni koncept mišljenja, prikažimo strukturo argumenta, proti kateremu je usmerjena naša kritika:

1. Mišljenje je duševni proces.
2. Jezik je sistem razlik.
3. Obstaja korelacija med jezikom in mišljenjem.
4. SKLEP: Ker gre za dva različna pojava, ki sta med seboj v korelaciji, je naša naloga ta, da izvedemo empirično raziskavo, ki nam bo pokazala, kakšna je ta korelacija med obema pojavoma.

Naša kritika bo pokazala, da ker (1) ne drži, ni možno neposredno izvesti empiričnih raziskav, ki bi pokazale naravo korelacije. Naš predlog bo ta, da moramo vprašanje korelacije med jezikom in mišljenjem razrešiti na konceptualnem nivoju, ki zahteva drugačen metodološki pristop.

5. Filozofija in filozofska gramatika

Preden preidemo na kritiko trditev intuitivnega koncepta mišljenja, se bomo, kot smo naznanili že v uvodu, ustavili pri Wittgensteinovem pojmovanju filozofije s posebnim poudarkom na pojmu gramatike. Namen tega razdelka je tako dvojen. (i) Zasnovan je kot razlaga pojma filozofije in pojma gramatike. (ii) Predstavi pojme gramatike, v katerega – kot bomo videli v prihodnjih razdelkih – spada tudi pojem mišljenja in tako kritizira možnost, da bi se pojem pojavil v empiričnem stavku. S tem predstavlja abstraktni oz. transcendentalni nivo kritike teze, da je mišljenje duševni proces, ki ga lahko raziskujemo z empiričnimi metodami.

Začnimo s citatom iz *Filozofskih raziskav*: »Zakaj je naša raziskava sploh pomembna, ko pa se zdi, da le uničuje vse, kar je zanimivega, to se pravi, velikega in pomembnega?« (Wittgenstein, 2014: §118). To je temeljni dvom, ki bdi nad našo raziskavo. Zdelo se bo namreč, da uničujemo vse, kar je velikega in pomembnega. V *Kulturi in vrednoti* je Wittgenstein na primer zapisal: »Ko sem danes razmišljal o svojem delu v filozofiji, sem si rekel: 'Uničujem, uničujem, uničujem.'« (Wittgenstein, 1980: 19). Uvodni paragraf iz *Raziskav* se nadaljuje: »A to, kar uničujemo, so hiše iz kart, pri tem pa napravljamo dostopen temelj jezika, na katerem so stale« (Wittgenstein, 2014: §118). Tisto, kar je veliko in pomembno v filozofiji, so torej zgolj hiše iz kart. Velika in pomembna vprašanja so v resnici velike iluzije teh vprašanj.

Wittgensteinova pozna filozofija deluje revolucionarno. Kaj je s tem mišljeno? Revolucija v filozofiji pomeni transformacijo filozofije iz vednosti v metodo. To je temeljni obrat Wittgensteinove pozne filozofije, ki dovrši začetni program jezikovnega obrata v *Traktatu* (Wittgenstein, 1976). Filozofijo lahko orišemo z naslednjimi potezami: filozofija ni več oblika vednosti, temveč je metoda, s katero razrešujemo filozofske probleme. Našo raziskavo ne zanima več tradicionalno filozofsko spraševanje po resnici, temveč spraševanje po smislu. Zaradi tega se moramo v filozofskih raziskavah ogibati vsakršnemu postavljanju tez, oblikovanju hipotez in teorij ter podajanju razlag po vzoru empiričnih znanosti. Naša raziskava je v tem smislu kvalitativno različna od empiričnega raziskovanja dejstev sveta; še bolj pa se razlikuje od stare metafizične težnje po sublimnem raziskovanju bistva in reda sveta *apriori*. Nas zanima predvsem gramatika, ki ni enakovredna šolski slovnici, temveč je po obsegu ožja in jo povsem primerno lahko označimo z izrazom »filozofska gramatika«.

Če filozofija ne odkriva novih dejstev, jih ne razlaga in ne napoveduje, kaj potem tvori področje raziskovanja v filozofiji? Pravkar smo omenili, da je temeljna orientacija *Filozofskih raziskav* v raziskavah gramatike in ne več raziskava logike in *a priori* reda sveta. Radikalnost in izjemna pomembnost pojma gramatike je izražena v opredelitvah: »Bistvo je izrečeno v slovnici« (Wittgenstein, 2014: §371). »Kakšne vrste predmet je nekaj, pove slovnica« (Wittgenstein, 2014: §373). »Cel oblak filozofije se zgosti v kapljico slovnice« (Wittgenstein, 2014: §222). Izrazito

radikalno je to ubesedil Hacker: »Kar se kaže kot nujnost v svetu, ni nič drugega kot senca gramatike« (Hacker in Baker, 2005: 97).

Gramatika je normativna; gramatičnih stavkov tudi ne moremo ovreči na podlagi dejstev, kajti gramatična pravila določajo pomen besed. V osnovi gre za funkcijski koncept pravil in jezika. To pomeni, da je odgovor na vprašanje, ali je nek stavek pravilo ali opis, odvisen od funkcije, ki jo ima v jezikovni igri, ne pa od njegove jezikovne oblike na splošno. Isti stavek je lahko enkrat pravilo in drugič opis, pač odvisno od specifične vloge, ki jo ima v jezikovni igri. Glede tega obstaja veliko primerov v znanosti, najdemo pa jih tudi v vsakdanjem življenju. Odličen primer navaja Kober: »Načrt arhitekta ni normativen ali deskriptiven 'sam na sebi'. Normativen je pred začetkom gradnje in deskriptiven, ko je gradnja končana. Spremenila se je funkcija oziroma raba načrta.« (Kober, 1996: 426) Na podoben način deluje tudi Wittgensteinov »primer prametra v Parizu« (Wittgenstein, 2014: §50). Enkrat ga namreč lahko uporabimo kot merilo za merjenje in drugič kot navaden predmet, katerega dolžino želimo izmeriti.

Gramatika je »avtonomna« (Glock, 1996: 45–50), »arbitrarna« (ibid.: 150–155) in »konstitutivna« (Hacker in Baker, 2005: 47–48). Kaj pomenijo te določitve? Najprej to, da gramatika ni odvisna od nobene »zunanje dejanskosti« (Glock, 1996: 46). Kritika avguštinske slike jezika ponazarja, da fundamentalni pomen besede ni nek dejanski predmet, temveč v prvi vrsti njena raba. Za kazalno definicijo se zdi, da vzpostavlja nekakšno neposredno zvezo med jezikom in dejanskostjo. Vendar pa je Wittgenstein lepo pokazal (Wittgenstein, 2014: §§27–64), da je kazalna definicija učinkovita, šele ko je jasno, kakšno vlogo ima v jeziku. Če mi nekdo poskuša razložiti pomen neke barve, s tem ko kaže na nek vzorec, moram vedeti, da beseda, ki mi jo poskuša razložiti, spada v kategorijo barv in ne na primer oblik. Wittgenstein je tudi pokazal, da imajo tako pridobljeni vzorci funkcijo standardov pravilne uporabe besede; so »paradigma« v jezikovni igri in zadevajo »naš način prikazovanja« (Wittgenstein, 2014: §50).

Gramatike na splošno tudi ni mogoče upravičiti. Kot smo že povedali, se gramatika giblje na področju smisla in ne resničnosti. Nesmiselno je dokazovati »resničnost« nekega pravila. Pravilo tudi ne more biti pravilno ali napačno. Pravilo je nekaj bolj fundamentalnega, kajti pravilo ima smisel, če določa pravilno uporabo nekega izraza, s katero lahko šele naknadno povemo nekaj smiselnega o stanjih stvari. Da redni del nogometne igre traja 90 minut, ni stvar odkritja, temveč je delna razlaga pomena nogometne igre. Nima smisla opravljati terenskega dela in obiskovati nogometne tekme z namenom, da ugotovimo, če bodo res trajale 90 minut. To pa tudi ne pomeni, da tekma ne more trajati manj kot 90 minut. To je ilustracija vidika, da so pravila avtonomna tudi v tem smislu, da nimajo nobene kavzalne moči, čeprav določajo pomen.

Glede tega bi lahko kdo ugovarjal in rekel, da je vseeno smiselno reči, da »sem odkril neko pravilo«. To drži. Če na primer opravimo antropološko raziskavo in ugotavljamo šege in navade drugih ljudi, potem resnično odkrivamo in beležimo nova pravila, za katera prej nismo vedeli. Vendar pa je tukaj Wittgenstein veliko bolj daljnosežen. Predstavljajmo si, da rečemo, da to, da nogometna igra traja 90 minut, »ustreza dejstvu« ali da je »resnično«. Takšno govorjenje je zmedeno, kajti ne morem govoriti o »odkritju« tega, da nogometna igra traja 90 minut. To je predstavljalo del urjenja v mojem seznanjenju s pravili nogometne igre in nima nič opraviti z odkrivanjem novih dejstev. »Odkriti nekaj« pomeni, da ugotovimo nova dejstva glede na celotno človeško skupnost, in ne tega, da nek posameznik odkriva stara. Prav tako je nesmiselno reči, da so očetje nogometa odkrili nekakšna metafizična dejstva o nogometni igri; da bi, na primer, naša pravila nogometa ustrezala »resnični ideji« nogometa. Da je gramatika arbitrarna, pomeni, da je vsak simbolizem v osnovi dober kot kateri koli drug. Vendar pa vseeno prihaja do sprememb. Zakaj? Rekli smo že, da gramatičnih pravil ne moremo ovreči na podlagi novih odkritij. Razloge za spremembo pravil je navedel Glock: »Opustitev gramatičnih stavkov je lahko motivirana s teoretskimi premisleki novih izkušenj, enostavnosti, plodnosti ali zgolj iz čiste lepote« (Glock, 1996: 133).

Vrnimo se h karakteristikam filozofije. Cilj filozofske metode je vsekakor razumljivost, jasnost in preglednost; od tod tudi znamenit slogan Wittgensteinove pozne filozofije: *Filozofija ni prispevek k človeški vednosti, temveč k človeškemu razumevanju*. Wittgenstein je konsekvence tega slogana razvil do konca: »Sprejel bom vse, dokler bom razumel, kaj sprejemam.« (Glock, 1991: 85) Vendar pa lahko to razumemo popolnoma napačno, zato na kratko pojasnimo, v kateri smeri te nove metode *ne* gre razumeti, da ne bo nepotrebnih nesporazumov.

V filozofiji smo vajeni, da nekdo »zagovarja svoje stališče«, »predstavlja, kako stvari so« ipd. Na podlagi takšne slike filozofije nas samo še korak loči od tega, da Wittgensteinovo filozofijo označimo za brezvsebno; morda celo za obliko skepticizma ali relativizma. V osnovi tudi ne gre za »dopuščanje razlik« oziroma za nekakšno filozofsko toleranco do drugače mislečih. Razumevanje Wittgensteinove filozofije je potrebno umestiti v precej bolj temeljno področje. Najprej jo je potrebno videti kot boj: »Filozofija je boj proti začaranju našega razuma s sredstvi našega jezika« (Wittgenstein, 2014: §109). Ta boj se dogaja na področju razumevanja, ki je področje smisla – ne resnice –, in se zgodi, še preden sploh lahko govorimo o kakršnem koli stališču, pa naj bo to filozofsko, znanstveno, umetnostno ali politično.

Glede doseganja tega cilja je jasno, da ne obstaja nobena univerzalna metoda, s katero bi ta sredstva lahko zajeli v celoti. Tako kot obstaja več različnih metod in ne ena sama, obstaja tudi več različnih oblik razlag, upravičenj in prikazov; vse to z namenom osvetlitve razumevanja. Wittgensteinova filozofija je polna različnih jezikovnih iger, obstoječih in izmišljenih, številnih metafor in analogij, ironičnih pripomb in sarkazma (uperjenih predvsem zoper avtorja *Logično filozofskega*

traktata) ter mnogih drugih sredstev našega jezika; včasih niti ne gre za jezikovna sredstva, temveč za geste, slike, zvoke, raznovrstne znake in simbole. Klasična oblika argumentacije je zato samo ena izmed možnosti – najverjetneje niti ne poglavitna.

Pomemben Wittgensteinov cilj, ki mu bomo sledili tudi mi, je ubesedil Hacker:

Raje kot preiskovanje sklepov realistov, racionalistov ali dualistov na eni strani in primerjava teh s sklepi nominalistov, empiristov ali behavioristov na drugi strani ter tehtanju posameznih argumentov z namenom, da bi stopil na stran tistih, katerih stališča so bolj podprta, je stremel k odkrivanju mest strinjanja med nasprotujočima si stranema, k skupnim predpostavkam obeh straneh o filozofskih problemih, ki so ga zanimali – in potem je zavrnil te predpostavke. Izzval je točno tisto, za kar se je zdelo, da je onkraj debate. (Hacker, 2001: 323)

Prepričani smo, da je v našem primeru prav pojmovanje mišljenja kot duševnega procesa skupno tako kritikom kot zagovornikom *language shapes thought* hipoteze. V naslednjem razdelku bomo najprej navedli neposredno kritiko razlogov, s katerimi se utemeljuje (1) premiso izhodiščnega argumenta, nato pa bomo zapolnili prostor, ki smo ga pripravili v tem razdelku. Pokazali bomo torej, kakšna metodologija ustreza pojmu mišljenja in do kakšnih zaključkov se na podlagi nje lahko dokopljemo.

6. Kritika trditev intuitivnega pojma mišljenja

V tem razdelku bomo predstavili razloge, ki govorijo neposredno proti (1). To bomo storili tako, da bomo zaporedoma ovrgli trditve intuitivnega pojma mišljenja, ki smo jih sistematično povzeli v enem izmed prejšnjih razdelkov.

Ovržba prve ideje poteka na podlagi premisleka odnosa med mišljenjem in govorom. Zdi se, da je pri tem mišljenje pojmovano kot »spremljava govorjenja«, »proces, ki morda lahko spremlja tudi kaj drugega ali pa poteka samostojno« (Wittgenstein, 2014: §330). Ampak ko misleče govorimo, ne pomeni, da delamo dve stvari hkrati. Preizkusimo to idejo na primeru. Wittgenstein nas spodbuja, naj poskusimo sami misleče izgovoriti nek stavek, nato pa naj ne izrečemo stavka, temveč naj storimo samo tisto, s čimer smo pospremili stavek: »Izgovori vrstice: 'Tole pisalo je topo. No ja, saj bo šlo.' Izgovori to enkrat misleče; drugič brez misli; nato misli le misel, a brez besed.« (Wittgenstein, 2014: §330) Hitro ugotovimo, da ne bo šlo, ker ni bilo nobenega ločenega procesa, ki bi spremljal govorjenje. Hacker je za ta vidik našel odličen primer: »Mislečega govora ne bi smeli primerjati s petjem in spremljavo na klavirju, temveč z ekspresivnim petjem – barvo glasu, jakostjo, naglaševanjem« (Hacker, 1990: 321). Poleg tega je res nasprotno, namreč da prav prisotnost nekega motečega procesa (na primer glavobol, nepozornost) povzroči, da govorimo nepremišljeno. Pri mislečem govoru torej ne

opravljamo dveh stvari hkrati. Kadar misleče govorimo, pomeni, da govorimo zbrano, razumno in s pomočjo razlogov; da nosimo odgovornost za to, kar pove-
mo, in da stojimo za tem.

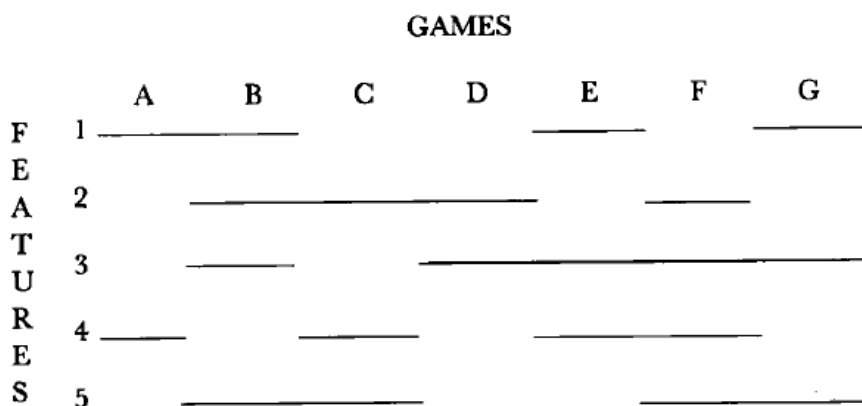
Premiselek druge trditve je motiviran na podlagi opazke nekega francoskega poli-
tika: »Francoski politik je nekoč zapisal, da je posebnost francoščine ta, da besede
v njej stojijo v istem zaporedju, kot jih mislimo« (Wittgenstein, 2014: §336). S
tem bi lahko idejo, da je jezik sredstvo za izražanje misli, zapisali tudi drugače, in
sicer, da smo naše misli vedno primorani prevajati v jezik. Ideja postane še pri-
vlačnejša, ko denimo povemo, da je naše poznavanje tujega jezika tako dobro, da
lahko celo razmišljamo v njem, kar pomeni, da se nam zdi prevajanje misli v ta
jezik tako naravno kot pri maternem jeziku. Hackerjevo napotilo kritike te pred-
stave je, da »moramo izzvati predpostavko, da mislimo v nečem, saj je zelo zava-
jajoča. Govorimo v jeziku, toda ali tudi razmišljamo v jeziku?« (Hacker, 1990:
322) Če govorim v slovenščini – ali tudi razmišljam v slovenščini? To se zdi ab-
surdno. Ugovor proti ideji, da razmišljamo v nečem, bo morda postal bolj jasen,
ko bomo predstavili mišljenje kot pojem družinskih podobnosti, vendar tudi to le
do neke mere. Problem tega ugovora je, da zunanje omeji naše naloge. Pojasniti
bi morali vse težave različnih predlogov: da razmišljamo v idejah (Locke), v kon-
ceptih (Frege), v mentalnem slovarju (psiholingvistika) ipd. Hackerjeva analiza je
prišla do izredno pomembnega sklepa: »Resnično, kar mislimo, ne mislimo v
ničemer. Kar mislimo, *izražamo* v vedênju in velik del tega, kar mislimo, izraža-
mo *samo* skozi lingvistično (in drugo simbolno) vedênje.« (Hacker, 2013: 386)

»Mišljenje je proces, ki se lahko odvije bliskovito hitro«. Wittgenstein je našel
odličen primer za ilustracijo bliskovitega mišljenja in mislečega govora, »/.../ v
prvem primeru [se] urni mehanizem tako rekoč odvije z enim sunkom, v drugem
pa preko ovir besed korak za korakom« (Wittgenstein, 2014: §318). To lahko
predstavlja vsem znan *hevreka* moment. Vsem je znano tudi to, da v večini takih
primerov ni šlo za mišljenje, temveč za preveliko navdušenost nad možno rešitvi-
jo, ki pa se je po premisleku izkazala za napačno. Kakor koli že, dejstvo je, da ta
preblisk *lahko* postane realna rešitev problema. Kaj se takrat dogaja? Wittgenstein
odgovarja: »Bliskovita misel je do izrečenega lahko v takem razmerju kot alge-
braična formula do niza števil, ki ga izpeljem iz nje.« (Wittgenstein, 2014: §320)
Bliskovita misel – tukaj se koncept mišljenja približa uvidu – predstavlja nekak-
šno abstrakcijo kompleksnega problema; rečemo, da se nam je posvetilo v trenu-
tu; je poenostavitev, s katero enostavno rešimo nek težek problem (v Wittgenste-
inovem primeru smo našli formulo, po kateri lahko izračunamo niz števil). Kot
smo videli, nima to nobene povezave s hitrostjo nekega procesa, saj gre zgolj za
»metaforo«; »mišljenja ne moremo dobesedno *meriti*« (Hacker, 1990: 324).

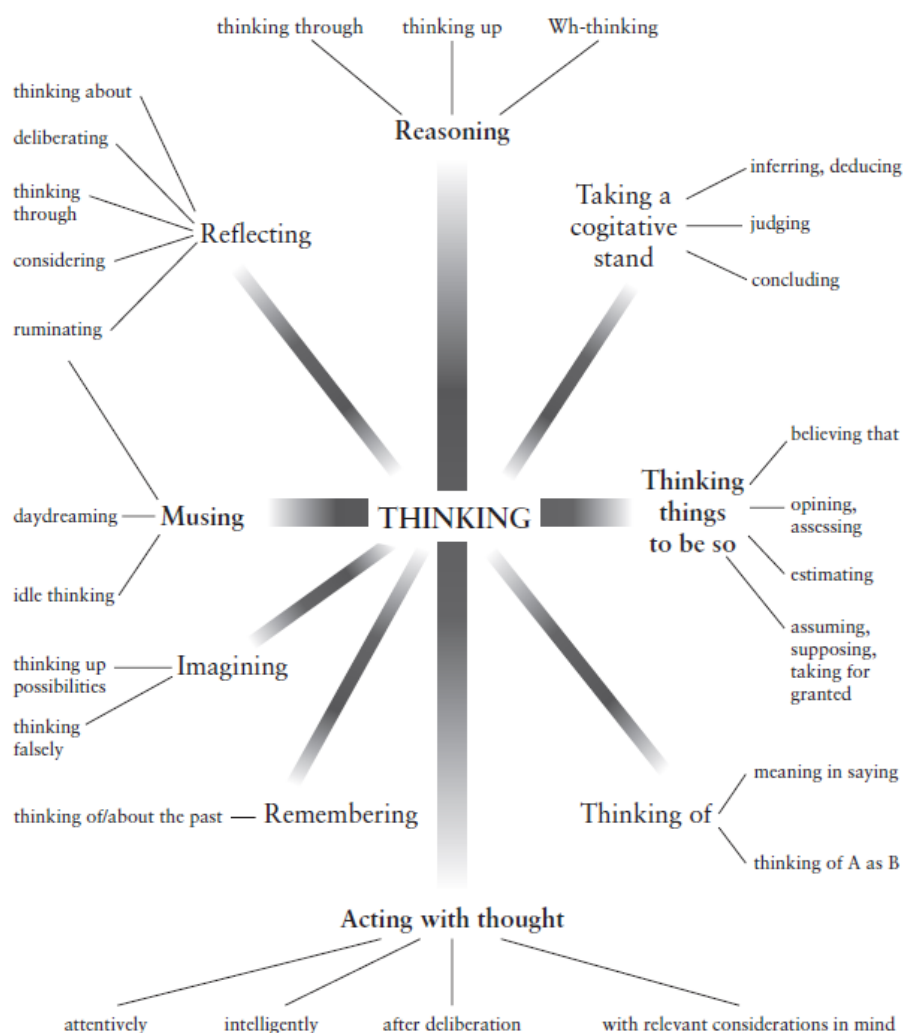
7. Hackerjev pregledni prikaz pojma mišljenja

Prepričani smo, da se je sedaj sprostil prostor, znotraj katerega se lahko vprašamo, kaj pa potem mišljenje je, če ni duševni proces? Kako pristopiti do problema pojasnitve mišljenja? Kaj so kriteriji, da rečemo, da nekdo misli? Kako se sploh lotiti raziskave mišljenja?

Namen tega razdelka je, da pokažemo razvejanost pojma mišljenja. Kot bomo videli, gre za pojem s »številnimi centri variacije« (Hacker, 2013: 362). Številni centri variacije nekega pojma so bolj znani pod idejo »družinskih podobnosti«, vendar ne gre za isto stvar. Funkcijo koncepta družinskih podobnosti je dobro pojasnil Glock: ideja družinskih podobnosti je bila zasnovana, prvič, kot kritika *esencializma*, se pravi sklopa idej, da vsi primerki nekega pojma *morajo* imeti nekaj skupnega, da se v pojavu skriva *bistvo*, da pojem *mora* imeti ostre meje; in drugič, da bi osvetlila temeljne pojme filozofije: formalne koncepte (*jezik, stavek, lastno ime*), psihološke koncepte (*razumevanje, verjetje, pričakovanje, mišljenje*), koncepte etike in estetike (*dobro in lepo*) (Glock, 1996: 120). Sledeči prikaz (Glock, 1996: 121) lepo ponazori strukturo pojmov v okviru družinskih podobnosti:

Za centre variacije lahko rečemo, da predstavljajo *del* koncepta družinskih podobnosti. Pri centrih variacije gre za paradigmatične primere nekega izraza, ki prenašajo svoje lastnosti na lastnosti tega izraza. Katere centre variacije pojma *mišljenja* poznamo? Poudarimo, da tukaj ne moremo biti izvirni, saj je Hacker izdelal izvrsten *pregledni prikaz*, zato bomo v predstavitvi povzeli razdelek, ki se ukvarja s tem vprašanjem. Poudariti moramo tudi to, da tukaj ne gre za natančno razmejitev in določitev vseh centrov variacije mišljenja. To je v nekem smislu tudi nemogoča naloga. Naš namen je ta, da pokažemo pot, nekatere osnovne centre, ki bodo zadostili potrebam našega argumenta. Najprej prikažimo shemo (Hacker, 2013: 363):

Prvi center variacije mišljenja predstavlja *razmišljanje* [ang. *reasoning*]. Mišljenje je znotraj tega centra praviloma orientirano na nek problem: »Mišljenje je tukaj pojmovano kot iskanje rešitev in reševanje problemov.« (Hacker, 2013: 364) Velik del mišljenja v tem smislu predstavlja tisto, kar običajno imenujemo logično razmišljanje ali znanstveno razmišljanje. Gre za sklepanje na podlagi premis, vrednotenje argumentov, iskanje dokazov, vrednotenje podatkov, vrednotenje metode itd. Za razmišljanje je značilno, da je namerno, da je nekaj, kar od nas zahteva obilico zbranosti in volje. Razmišljamo lahko mehansko, ko postane dobra praksa (npr. izračunavanje povprečne vrednosti, standardnega odklona, iskanje maksimalne vrednosti ipd.), ali pa problem od nas zahteva precejšnjo mero izvirnosti in ustvarjalnosti: če npr. naletimo na problem, za katerega nismo bili izurjeni, ali pa

gre za izviren problem, ki ga ni uspel rešiti še nihče pred nami. Z vajo se lahko naučimo določenih načinov razmišljanja in tako postajamo boljši v razmišljanju. V tem smislu se lahko naučimo računati nove vrednosti, prepoznati napačne argumente, bolje ovrednotiti že znane argumente. Razmišljamo lahko tudi hitreje ali počasneje, smo pri tem uspešni ali neuspešni.

Drugi center variacije – *reflektiranje* – pomeni že določen prehod in manjši pritisk s strani iskanja rešitev in reševanja problemov, čeprav je zelo podobno razmišljanju in včasih celo nerazločljivo. Stvari reflektiramo z različnih vidikov, kar nam da nekakšen pregled in razkrije možne povezave med različnimi področji. Ni nujno, da je uspešno ali neuspešno. Poteka precej bolj intuitivno kot razmišljanje in se ne zanaša toliko na logična orodja; veljavnost sklepanja je postavljena v oklepaj.

Večjo razliko najdemo, ko govorimo o *sanjarjenju*, *razglabljanju* in *ruminaciji*. Mišljenje v tem smislu ne predstavlja več nikakršnega zavestnega cilja, čeprav še vedno upravičeno govorimo, da gre za mišljenje. Mislimo o nečem ali o nekom, ampak to ne predstavlja sistematičnega in metodičnega aspekta mišljenja. Kadar mislim na nekoga, ni potrebe po tem, da so moje misli notranje skladne. Očitno je, da imajo pri tem pomembno vlogo tudi čustva.

Naslednji večji center variacije predstavlja *odnos med mišljenjem in delovanjem*: »Ni nujno, da samo razmišljamo, kako nekaj storiti ali nameravati, da nekaj storimo – nekaj lahko storimo premissljeno ali nepremissljeno« (Hacker, 2013: 366). Delujemo lahko z razlogi ali brez. Nekatere situacije zahtevajo ogromno zbranosti in neprestane kalkulacije, kaj se lahko zgodi, spet druge situacije so zgolj mehanične in ne zahtevajo veliko pozornosti.

Zanimiv je tudi naslednji sklop centrov variacije (*zavzetje stališča*, *propozicionalna naravnost*, *stopnja prepričanosti*), ki se delno že prekriva z *verjetjem* [ang. *belief*] in je obenem tudi očitni razlog za to, da mišljenje ni duševni proces. Mislimo lahko, da je z nečim tako-in-tako in s tem izražamo pomanjkanje vednosti o nečem. V tem smislu mišljenje izraža neko stopnjo gotovosti – ima funkcijo propozicionalne naravnosti subjekta do nekega dejstva, problema, stališča ipd.

8. Nekaj sklepov in opomb glede lingvističnega determinizma

Povzemimo naše ugotovitve. Naša kritika je bila usmerjena na specifično pojmovanje mišljenja kot duševnega procesa. Prepričani smo, da smo z analizo in kritiko odkrili izvor nesporazumov glede vprašanja korelacije med jezikom in mislijo. V prejšnjem razdelku smo prikazali kratek oris nekaterih centrov variacije, ki kažejo na razvejanost uporabe izraza mišljenje. Zdaj je primeren čas, da izpeljemo tudi nekaj sklepov, ki izhajajo iz naše kritike.

Če smo bili v naši raziskavi uspešni, potem nam je uspelo prikazati pot, po kateri se je smiselno lotiti raziskave. Ugotovili smo, da je vprašanje misli in jezika neobvladljivo, če ga postavimo na splošni ravni: »Naše raziskave kažejo, da je vprašanje, kako je misel povezana z jezikom, preveč splošno, da bi bilo obvladljivo« (Hacker, 2013: 391). Ker je vprašanje odnosa tako splošno in ker gre v prvi vrsti za dva resnično obsežna koncepta, tvegamo konceptualne nesporazume, če preskočimo konceptualno analizo in se naivno lotimo empiričnih raziskav. Pristop, ki ga dobro povzame fraza *empiricist to the bone*, je v tem primeru zato zelo naiven. Najprej je potrebno opraviti *hardcore to the bone* konceptualno raziskavo, da si sploh zagotovimo pogoje možnosti smiselnega raziskovanja, kajti kako bomo nekaj raziskovali, če ne vemo, kaj sploh iščemo?

Na podlagi tega je tudi jasno, kaj pomeni zagovarjati wittgensteinovsko varianto lingvističnega determinizma. V njej ne najdemo nič takšnega, da bi lahko podprli tezo, da jezik *povzroča* mišljenje, saj jezik *nima nobene vzročne moči*. Lingvistični determinizem v tem smislu tudi ni empirična teza glede mišljenja, kajti kot smo videli, gre za raziskavo tipa *a priori* in se odvija na področju filozofske gramatike.

Čeprav se ne strinjamo s Fodorjevo idejo jezika misli (gre za empirično tezo glede narave mišljenja), pa moramo priznati, da je, ko je poskušal pojasniti mišljenje, zagrabil problem na pravem koncu. Empirične raziskave, ki domnevno podpirajo lingvistični relativizem, so sicer zanimive, vendar na njihovi podlagi ne smemo potegniti presplošnih zaključkov. Te raziskave so zanimive, na primer, za proučevanje odnosa med jezikom in zaznavo (na primer študije povezane z barvami), vendar so popolnoma nerelevantne za vprašanje odnosa med jezikom in mišljenjem.

Lingvistični determinizem tako na splošno pomeni, da jezik in kultura pomembno *določata* človekov pogled na svet in da je sam svet strukturiran jezikovno.

The Sapir-Whorf Hypothesis: the Wittgensteinian Perspective

In the article we apply Wittgenstein's concept of philosophy to the dispute over the Sapir-Whorf hypothesis. Our position is that the background of this dispute includes a latent philosophical problem which cannot be resolved within the classical debate. We see the source of the philosophical problem in the intuitive conception of thinking as a mental process. Our strategy is to first briefly present the Sapir-Whorf hypothesis and the basic structure of the argument that causes problems. This is followed by an explanation of the field of philosophical grammar representing the framework for the concept of thinking which is not so weighted by philosophical problems. It is only within the field of philosophical grammar that a possibility is created for a clear overview of the notion of thinking, which does not have to deal with unnecessary and misleading questions about thought and language. In conclusion, we explain in more detail the conditions under which Wittgenstein can be labeled as a linguistic determinist.

Keywords: Sapir-Whorf hypothesis, thinking, Wittgenstein, mental processes, philosophical grammar

Literatura

- Glock, H.-J. (1996). *A Wittgenstein Dictionary*. Oxford: Blackwell.
- Glock, H.-J. (1991). »Philosophical Investigations section 128: 'Theses in philosophy' and undogmatic procedure«. V Glock, H.-J. in Arrington, R. L. (ur.), *Wittgenstein's Philosophical Investigations*, New York: Routledge, str. 69–88.
- Hacker, P. M. S. (2013). *The Intellectual Powers: A Study of Human Nature*. Oxford: Blackwell.
- Hacker, P. M. S. (2001). »Philosophy«. V Glock, H.-J. (ur.), *Wittgenstein*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Hacker, P. M. S. (1990). *Wittgenstein: Meaning and Mind, Volume 3 of An Analytical Commentary on the Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell.
- Hacker, P. M. S. in Baker, G. P. (2005). *Wittgenstein: Understanding and Meaning, Volume 1 of An Analytical Commentary on the Philosophical Investigations, Part I - Essays*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Kober, M. (1996). »Certainties of a world-picture: The epistemological investigations of *On Certainty*«. V Sluga, H. in Stern, D. G., *The Cambridge Companion to Wittgenstein*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 411–441.
- Saussure, Ferdinand de. (1997). *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Prevedel Boštjan Turk. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Scholz, B. C., Pelletier, F. J. in Pullum, G. K. (2016). »Philosophy of Linguistics«. V Zalta, E. N. (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition). Dostopno na: <https://plato.stanford.edu/entries/linguistics/#SoCalSapWhoHyp>.
- Wittgenstein, L. (2014). *Filozofske raziskave*. Prevedel Erna Strniša. Ljubljana: Krtina.
- Wittgenstein, L. (1980). *Culture and Value*. Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, L. (1976). *Logično filozofski traktat*. Prevedel Frane Jerman. Ljubljana: Mladinska knjiga.